

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ – ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ – ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ Β΄: ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ – ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ

ΧΩΡΙΚΕΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ

Διδάσκουσες:

Ελίζα Παναγιωτάτου, Ομότιμη καθηγήτρια (Συντονίστρια)

Κωνσταντίνα Βαλεριάνου, Δρ. Αρχιτέκτων Μηχανικός ΕΜΠ, Εργαστηριακό Διδακτικό Προσωπικό (Ε.Δι.Π.)

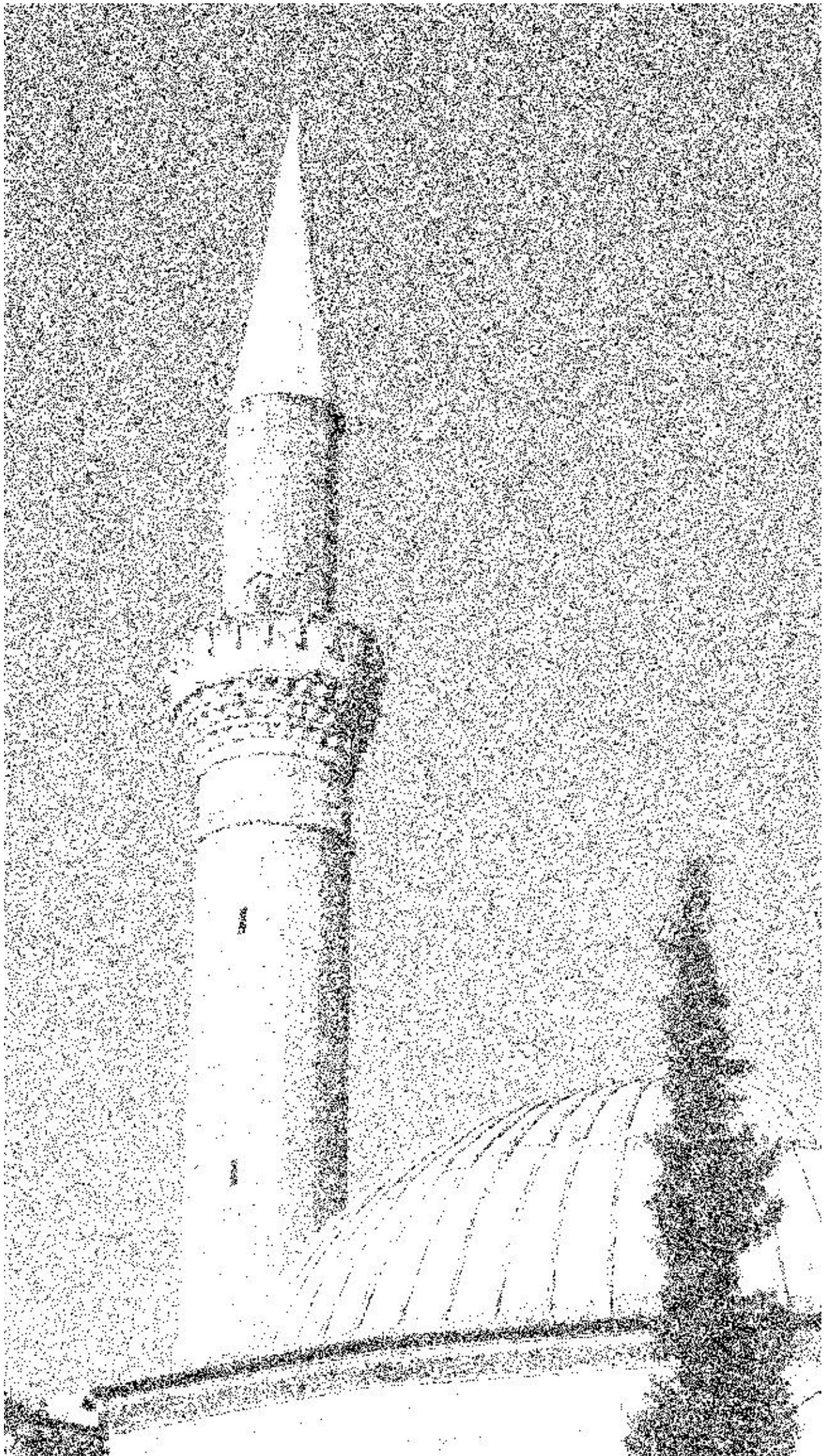
Ισλαμικές Γεωγραφίες

πτυχές και αναζητήσεις ορατότητας

Σπουδάστρια:
Μυρτώ Θανάση

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2017-2018_ΕΑΡΙΝΟ ΕΞΑΜΗΝΟ

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα.....	3
Αρχικός προβληματισμός – ορατοί ή αόρατοι	5
Πτυχές και αναζητήσεις ορατότητας – οι άξονες της συζήτησης	6
Η κοινωνική ομάδα στα πλαίσια της ελληνικής πραγματικότητας – ο ανεπιθύμητος ‘Άλλος’	8
Η έννοια της κλίμακας – η συνειδητοποίηση των προτεραιοτήτων	10
κυρίαρχος λόγος – διαμόρφωση της ‘επικρατούσας κανονικότητας’	10
Το μουσουλμανικό τέμενος της Αθήνας – ζήτημα πολιτικής επιλογής	12
Το θεσμικό πλαίσιο και ο αναπτυξιακός λόγος – αναγκαίες αλλά όχι ικανές συνθήκες	12
Η καταγραφή της πληροφορίας – έκθεση και διεκδίκηση.....	13
Βιβλιογραφία.....	17

Ισλαμικές Γεωγραφίες_ πτυχές και αναζητήσεις ορατότητας

Χωρικές, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις της ανάπτυξης και του σχεδιασμού

Αρχικός προβληματισμός – ορατοί ή αόρατοι

Όπως και στο προηγούμενο εξάμηνο, το ερευνητικό ενδιαφέρον της εργασίας επικεντρώνεται σε ζητήματα ορατότητας κοινωνικών ομάδων, μέσα στα θεσμικά, οικονομικά και κοινωνικά πλαίσια την ελληνικής πραγματικότητας. Στην εργασία, η οπτική αυτή θα προσεγγιστεί μέσα από το παράδειγμα της μουσουλμανικής κοινότητας στην Αθήνα και της χωρικής έκφρασης των θρησκευτικών πρακτικών της ως παράδειγμα ορατότητας –ή μη ορατότητας.

Η ανάλυση που θα ακολουθήσει θα γίνει σε διάλογο με το κείμενο του Πάνου Χατζηπροκοπίου, «Αστικός χώρος, θρησκευτική ποικιλότητα και το δικαίωμα στην πόλη: ισλαμικές γεωγραφίες στην Αθήνα», από το βιβλίο *Urban Conflicts*¹, με παραθέματα από το εν λόγω κείμενο να παρατίθενται στην πορεία του κειμένου.

Σε πρώτη φάση το ζήτημα θα περιγραφεί πιο γενικά, σε επίπεδο αναπτυξιακού λόγου και θεσμικής αναγνώρισης, σαν πρωτεύον στην στοιχειοθέτηση της θέσης εργασίας. Με άλλα λόγια η αναζήτηση στοιχείων θα στοχεύσει, σε ευρύτερο πλαίσιο, στο κατά πόσο ο αναπτυξιακός λόγος, τα θεσμικά πλαίσια και οι επίσημες καταγραφές (πχ. απογραφή) περιλαμβάνουν ή όχι τη μειονοτική ομάδα των μουσουλμάνων (ομάδα που λόγω ενός χαρακτηριστικού τους που τις διαφοροποιεί από την ισχύουσα κανονικότητα, εν προκειμένω τη θρησκεία, δεν εμπίπτουν σε αυτή και κατά συνέπεια αποκλείονται από διάφορες πτυχές της καθημερινότητας της), και αν ναι, με ποιο τρόπο και σε ποια βάση.

Όπως έχω αναφέρει και στην εργασία του χειμερινού εξαμήνου, η αναγνώριση της διαφορετικότητας δεν αποτελεί στην ερευνητική ματιά πρόταγμα αυτό καθαυτό. Προσεγγίζεται περισσότερο μέσα από το πρίσμα της αναγκαιότητας για όσο το δυνατόν πιο ισότιμη αναγνώριση του συνόλου των κατοίκων μιας κοινωνίας, ώστε να επιτευχθεί η επακόλουθη δυνατότητά τους για κοινές διεκδικήσεις σε μια άλλη βάση ομαδοποιήσεων, ενδεχομένως με πιο ταξικά, οικονομικά και πολιτικά χαρακτηριστικά².

Η διεκδίκηση της ορατότητας οφείλει να συμβαίνει στο βαθμό που μπορεί να λειτουργήσει σαν αφορμή για τη συνειδητοποίηση ότι ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό δεν αποτελεί το μοναδικό μιας κοινωνικής ομάδας. Είναι ένα γεγονός ότι τα άτομα που ανήκουν σε αυτή ανήκουν ταυτόχρονα σε πολλές ακόμη, η ισχύς όμως της περιγραφής τους ως κάτι ‘Άλλο’, το οποίο μετουσιώνει το ‘ξένο’ ή το ανεπιθύμητο, δυσχεραίνει αυτή την ανάγνωση και πολλές φορές τα αποκλείει ολοκληρωτικά από κοινωνικές δραστηριότητες και διαδικασίες που εκφράζονται χωρικά στον ιστό της πόλης. Με άλλα λόγια, σε επίπεδο δημόσιου λόγου, η ορατότητα με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, έχει σημασία για τις ερμηνείες που εγκαθιδρύουν «καθεστώτα αλήθειας»³, προδιαγράφοντας τη θέση και τη σχέση των ατόμων και των ομάδων στις οποίες αναφέρονται, με τον χώρο, την πόλη και τη ζωή.

Προκειμένου να προχωρήσω με τη δουλειά επιλέγω και πάλι το παράδειγμα των μουσουλμάνων, αφενός επειδή ήδη έχει προηγηθεί ήδη μια έρευνα, η οποία λειτουργεί σαν σημαντική αφετηρία, αφετέρου

¹ Χατζηπροκοπίου, Π., 2015. «Αστικός χώρος, θρησκευτική ποικιλότητα και το δικαίωμα στην πόλη: Ισλαμικές γεωγραφίες στην Αθήνα», στο *Urban Conflicts*, εργαστήριο «συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη», Θεσσαλονίκη 2015, σ. 368-380

² Στο σημείο αυτό είναι κρίσιμο να τονιστεί ότι η παρούσα εργασία και η ερευνήτρια δεν θεωρούν την έννοια της αποδοχής της διαφορετικότητας μέσα από το πρίσμα μιας ενδεχόμενης ισορροπίας στο δημόσιο χώρο και βίο. Ωστόσο, οι διαφορετικές ομάδες που κατά καιρούς παραλαμβάνουν το ρόλο του ‘έτερου’ και βιώνουν καταπιέσεις στερούνται αναντίρρητα σημαντικών δυνατοτήτων εμπλοκής με το χώρο στον οποίο ζουν και δραστηριοποιούνται, ενώ γίνονται πολύ πιο εύκολα θύματα ρατσιστικών απειλών και περιστατικών βίαιης μεταχείρισης .

³ Michel Foucault (1991)

επειδή είναι ένα ζήτημα με ιδιαίτερη χωρική εμφάνιση και έκφραση. Με την επιλογή της λέξης ιδιαίτερη εδώ εννοείται η 'εμφάνιση' των Μουσουλμανικών θρησκευτικών χαρακτηριστικών από την κλίμακα του σώματος (πχ. ειδική ενδυμασία, μαντίλα κτλ) έως την κλίμακα της πόλης (πχ. Τζαμί, Σύλλογοι κτλ)⁴, καθώς και η πυκνώσεις και αραιώσεις του πληθυσμού στον ελλαδικό χώρο που αναδύει ζητήματα κλίμακας διαχείρισης. Όπως χαρακτηριστικά γράφει και ο Πάνος Χατζηπροκοπίου σχετικά με το ζήτημα της ορατότητας:

Από θεωρητική σκοπιά, η παραπάνω περιγραφή εντάσσεται σε μία ευρύτερη συζήτηση σχετικά με την ετερότητα και την ποικιλότητα (diversity) στον αστικό χώρο. Ωστόσο, εφόσον το εμπειρικό ενδιαφέρον εστιάζει στις ισλαμικές γεωγραφίες της Αθήνας, θα βοηθούσε μια ματιά στη σχετική ευρωπαϊκή βιβλιογραφία.

Πολύ συνοπτικά, η βιβλιογραφία αυτή, έχει αναδείξει τη σημασία τουλάχιστον τριών αλληλένδετων ζητημάτων:

- τις πολιτικές μέσω των οποίων αναγνωρίζεται η θρησκευτική ποικιλότητα,
- την ανοχή (ή όχι) απέναντι στις δημόσιες διεκδικήσεις ισλαμικής ταυτότητας και πρακτικής, και τις
- διαπραγματεύσεις και θεσμικές ρυθμίσεις σχετικά με την κατασκευή ισλαμικών ευκτήριων οίκων σε ευρωπαϊκές πόλεις (Cesari, 2005). Το τελευταίο είναι χαρακτηριστικό, εφόσον οι ισλαμικοί χώροι λατρείας φέρουν ποικίλες συμβολικές εικόνες και σημασίες, οι οποίες «είναι ενδεικτικές ευρύτερων διαπραγματεύσεων της πολιτισμικής ποικιλότητας» (Mausse 2005: 30).

Αν και μπορούμε να διακρίνουμε ποικίλες διαφοροποιήσεις αναφορικά με την κοινωνική αποδοχή και πολιτική διαχείριση του θέματος στις ευρωπαϊκές χώρες, οι κατά τύπους αντιδράσεις καταδεικνύουν την «ενοχλητική προβολή του Ισλάμ στα μάτια των Ευρωπαίων πολιτών» (Göle 2011: 385).

Η ορατότητα των μουσουλμανικών θρησκευτικών πρακτικών βρίσκεται συχνά στο επίκεντρο των αντιδράσεων, οι οποίες είναι ενδεικτικές των τρόπων με τους οποίους η μουσουλμανική θρησκευτικότητα γίνεται αντιληπτή ως σημαντικά διαφορετική από την κυρίαρχη θρησκευτικότητα ή τον κοσμικό χαρακτήρα της ευρύτερης κοινωνίας. Οι αντιδράσεις, οπωσδήποτε, αρθρώνονται στο πλαίσιο των ευρύτερων φόβων που γεννά η παγκοσμιοποίηση, ιδιαίτερα της νέας γεωπολιτικής συγκυρίας που αναδύθηκε μετά από την 11/9/2001, και της έκτοτε κυοφορούμενης ισλαμοφοβίας (Fekete, 2009), που καθιστά τον μουσουλμάνο (μετανάστη) ως τον πλέον επίφοβο «Άλλο», τον ουσιαστικό «Ξένο», με θέση ανάλογη αυτής που επί αιώνες διατηρούσαν στον Ευρωπαϊκό χώρο οι Εβραίοι. Στη βάση των παραπάνω, θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε την Ευρωπαϊκή συζήτηση και πρακτική ως αντίφαση μεταξύ μιας εκκοσμικευμένης δημόσιας σφαίρας και της «ισλαμοποίησης» του δημοσίου χώρου που επιφέρει, μεταξύ άλλων, η ανέγερση τζαμιών (Salvatore, 2004⁵).

Πτυχές και αναζητήσεις ορατότητας – οι άξονες της συζήτησης

Η πραγματοποίηση της συγκεκριμένης εργασίας δεν αποσκοπεί στο να μελετήσει και να παρουσιάσει όσο γίνεται πιο ολοκληρωμένα ένα θέμα με βάση μια δεδομένη υπόθεση εργασίας και με οδηγό μια λιγότερο ή περισσότερο τυπική μεθοδολογική προσέγγιση. Στόχος είναι να καταφέρει μέσα από μια

⁴ Η κλιμακωτή αυτή εμφάνιση (από το σώμα στην πόλη), ακριβώς επειδή αφορά μια θρησκευτική διαφοροποίηση (μια πλευρά της ζωής δηλαδή που εκφράζεται έντονα θεσμικά και χωρικά, ιδίως στην Ελλάδα) ενδεχομένως διαφοροποιείται σε σχέση με άλλες μη 'ορατές' ομάδες (πχ. σεξουαλικού προσανατολισμού, ή εθνοτικές). Η έννοια της θρησκείας είναι γενικά πιο διευρυμένη από αυτή του έθνους με αρκετές όμως ιδιαιτερότητες στα πλαίσια της ελληνικής πραγματικότητας, όπου οι δύο έννοιες έρχονται να εμπλακούν στην ιστορική αφήγηση και μνήμη.

⁵ Χατζηπροκοπίου, Π., 2015, σελ. 373-374

διαφορετική ερευνητική διαδρομή να συγκροτήσει, σε ένα όσο το δυνατόν πιο συνεκτικό κείμενο, πτυχές του θέματος και να εγείρει προβληματισμούς σχετικά με το ίδιο και τις προεκτάσεις του, κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και χωρικές. Στην ουσία θα μπορούσε να αποτελέσει το σκελετό πάνω στον οποίο θα μπορούσε να χτιστεί μια πιο εκτεταμένη έρευνα για το θέμα.

Με γνώμονα επομένως ερευνητικούς προβληματισμούς σχετικά με τη διεκδίκηση της ορατότητας αλλά και στοιχεία από τις διδακτικές ενότητες του τρέχοντος εξαμήνου διαμορφώνονται οι γενικοί άξονες της συζήτησης⁶:

- Η έννοια της κλίμακας (εθνική, δήμου, γειτονιάς, κτιρίου, σώματος κλπ)
- Το θεσμικό πλαίσιο (νομοθεσία, εθνικά ή δημοτικά όργανα, Ρυθμιστικά ή συμβουλευτικά όργανα κλπ)
- Ο αναπτυξιακός λόγος (ρυθμιστικά σχέδια, προτάσεις χωρικών επαναπροσδιορισμών, αναπλάσεων κλπ)
- Η καταγραφή της πληροφορίας (γεωχωρικές βάσεις, ετήσιες εκθέσεις δήμων, κλπ)
- Ο κυρίαρχος λόγος (ΜΜΕ, πολιτικές, κλπ)

Σε κάθε έναν από τους επί μέρους άξονες, αλλά και όλους μαζί ταυτόχρονα καλείται η εργασία να αναζητήσει πτυχές του θέματος μελέτης και να τις αναπτύξει σε αντιστοιχία με την παράλληλη συζήτηση για την πολυπλοκότητα της πραγματικότητας και των αλληλεπικαλυπτόμενων εκφάνσεών της, στην άποψη ότι αποτελεί μια συνεχόμενη και όχι αποσπασματική ροή γεγονότων και τόπων. Ζητούμενο αρκετά απαιτητικό και ασφαλώς αδύνατο να οδηγήσει σε κάποιο 'αποτέλεσμα', μάλλον περισσότερο σε πλήθος άλλων προβληματισμών και αναζητήσεων. Προκειμένου να γίνει πιο διαχωρίσιμη η έκταση της δουλειάς επιλέγεται ένας 'χωρικός και θεωρητικός θύλακας', σαν σημείο αναφοράς. Σε μια προσπάθεια αναζήτησης των παραπάνω ζητημάτων στην τοπική κλίμακα σε διάλογο όμως με την ευρύτερη εικόνα όπως θα παρουσιαστεί μέσα από τους άξονες συζήτησης.

Πιο κατάλληλη θεωρήθηκε η περίπτωση της ανέγερσης Τεμένους στο Βοτανικό που απασχολεί τη μειονότητα και κατά καιρούς την επικαιρότητα πάνω από μια δεκαετία πλέον, ενώ αποτελεί μια σχετικά συνεκτική και διακριτή πτυχή του ζητήματος, σε σχέση και με το ζήτημα του φόβου της 'Ισλαμοποίησης' του χώρου που περιγράφηκε νωρίτερα στο παράθεμα του Πάνου Χατζηπροκοπίου. Ο χώρος ο ίδιος άλλωστε δεν είναι αποδεδειγμένος από νοήματα, αλλά επηρεάζεται από τις κοινωνικές συμπεριφορές και τις επηρεάζει, «είναι προϊόν σχέσεων εξουσίας και κοινωνικών διεργασιών, [...] σχέσεων μέσα στις οποίες είναι ενσωματωμένες υλικές πρακτικές, σχέσεις κυριαρχίας και υποτέλειας, μέσα από τις οποίες άτομα και κοινωνικές ομάδες τοποθετούνται, πραγματικά και συμβολικά, "στη θέση τους"»⁷. Έτσι η έκφραση των στοιχείων που 'εμφανίζονται' σε αυτόν έχουν μια σημασία σε σχέση και με τις εκάστοτε πολιτικές επιλογές που τα καθορίζουν. Η εξέταση επομένως της 'ηχηρής' αυτή εμφάνισης –ή μη εμφάνισης– παρουσιάζει μεγάλο ερευνητικό ενδιαφέρον⁸.

⁶ Οι άξονες των συζητήσεων όπως αναπτύχθηκαν στις διδακτικές ώρες του τρέχοντος εξαμήνου.

⁷ Βαΐου, Ν., 2000, «Πόλη και Πολίτες, Η καθημερινή ζωή και το "δικαίωμα στην πόλη"», Στο Μοδινός, Μ., Ευθυμιόπουλος, Η., (επιμ.) 2000, *Η Βιώσιμη Πόλη*, Στοχαστής & ΔΙΠΕ (σελ. 204-216), Αθήνα, σελ. 11.

⁸ Εδώ σαν σημείωση, επειδή έγινε αναφορά στην έννοια της εμφάνισης σε κλίμακα πόλης, αξίζει να αναφερθεί η πρώτη φορά που μουσουλμάνοι μαθήτριά πήρε τη σημαία σε σχολική παρέλαση στο κέντρο της Αθήνας, (28/10/2016), ως εμφάνιση κλίμακας σώματος. Το γεγονός δεν έμεινε ασχολίαστο από τον τύπο, ως διαφορετικό σε σχέση με τα συνηθισμένα. «*Η μικρή μαθήτριά διέφερε ενδυματολογικά από όλες τις υπόλοιπες συμμαθήτριάς της, καθώς εκτός από τη μαντίλα, φορούσε παντελόνι και ζακέτα κρύβοντας κάθε σημείο του σώματός της, την ώρα που οι*

Η κοινωνική ομάδα στα πλαίσια της ελληνικής πραγματικότητας – ο ανεπιθύμητος ‘Άλλος’

Αρχικά πρέπει να οριστεί λίγο καλύτερα η μειονοτική ομάδα στην οποία εστιάζει η εργασία και να αναζητηθούν τα γενικά της χαρακτηριστικά μέσα στα πλαίσια της ελληνικής πραγματικότητας, η οποία αποτελεί το πιο ευρύ πεδίο μέσα στο οποίο αυτή θα μελετηθεί. Η ελληνική πραγματικότητα τίθεται εδώ ως το πιο ευρύ πεδίο με όρους κλίμακας, μιας και το θεσμικό πλαίσιο της, οι νόμοι της και τα ιδιαίτερα κοινωνικά και στην περίπτωση μας θρησκευτικά χαρακτηριστικά της είναι αυτά που διαμορφώνουν την ‘πραγματικότητα’ της καθημερινότητας, τις πιέσεις και τις διεκδικήσεις των μελών της. Ωστόσο με όρους κλίμακας πάλι, όπως θα παρουσιαστεί στη συνέχεια η συγκεκριμένη ομάδα παρουσιάζει πυκνώσεις και αραιώσεις μέσα στον Ελλαδικό χώρο, οι οποίες σε επίπεδο δημοτικού διαμερίσματος, πόλης ή γειτονιάς δημιουργούν σημαντικές διαφοροποιήσεις.

Σύμφωνα με στοιχεία που συγκεντρώθηκαν στην εργασία του χειμερινού εξαμήνου διαπιστώθηκε ότι ο προσδιορισμός του αριθμού των μουσουλμάνων κατοίκων της χώρας είναι σχεδόν αδύνατος. Η επίσημη καταγραφή από την ΕΛΣΤΑΤ δε συλλέγει πληροφορίες θρησκεύματος, ενώ η περιοδικότητα των καταγραφών σε κάθε περίπτωση δε θα επέτρεπε μια σαφή εικόνα με τις μεγάλες πληθυσμιακές διαφοροποιήσεις των τελευταίων ετών, ιδίως στην παρούσα φάση που το προσφυγικό ζήτημα επηρεάζει τόσο το συγκεκριμένο πληθυσμό.

Φορείς που δραστηριοποιούνται σε ζητήματα σχετικά με τη θρησκεία του Ισλάμ, όπως η μουσουλμανική ένωση Αθήνας ή το αραβικό Ινστιτούτο δεν θεωρούνται αρκετά αξιόπιστοι για να αποτελέσουν έγκυρη δευτερογενή πηγή. Τα αριθμητικά στοιχεία επομένως είναι αρκετά ανακριβή και οι διαθέσιμες πηγές διαφοροποιούνται ανάλογα με επιμέρους χαρακτηριστικά στο εσωτερικό της ομάδας, διότι όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα ο μουσουλμανικός πληθυσμός στον Ελλαδικό χώρο εμφανίζει ιδιαίτερα πολλά διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά, τόσο σε σχέση με τις εθνότητες που περιλαμβάνει, όσο και με τη σχέση εμπλοκής του με την Ελληνική πραγματικότητα. Επιγραμματικά οι επιμέρους ομάδες μουσουλμανικού πληθυσμού στις οποίες εστιάζουν οι καταγραφές είναι οι εξής:

- Οι μουσουλμάνοι της δυτικής Θράκης, όπου κατά την τελευταία επίσημη καταγραφή της ΕΛΣΤΑΤ το 2011, στη Δυτική Θράκη κατοικούσαν 335.000 Έλληνες πολίτες, από τους οποίους εκτιμάται ότι οι 241.000 είναι ελληνορθόδοξοι χριστιανοί και οι 114.000 μουσουλμάνοι⁹.
- Οι μουσουλμάνοι που σταδιακά μεταναστεύουν και διαμένουν στον ελλαδικό χώρο από χώρες εντός και εκτός Ευρώπης, σε συνδυασμό με τους Έλληνες που ασπάστηκαν το Ισλάμ μετά από αντίστοιχους γάμους. Οι συγκεκριμένοι πληθυσμοί αποτελούν παράλληλα την πιο πολυπληθή και την λιγότερο ορισμένη κατηγορία¹⁰. Η μεγάλη πλειοψηφία διαμένει στην Αθήνα.
- Ο μουσουλμανικός πληθυσμός που διαμένει στη χώρα λιγότερο ή περισσότερο καιρό λόγω της προσφυγικής κρίσης με σημεία και δομές φιλοξενίας σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας¹¹.

συμμαθήτριές της έκαναν παρέλαση με κοντές φούστες και πουκάμισα», από άρθρο στο iefimerida: <http://www.iefimerida.gr/news/297556/simaioforos-me-mantila-stin-parelasi-sto-syntagma-eikones>

⁹ Ικμέτ, Κ., Χ., Γεωγραφική απεικόνιση των Πομακικών πληθυσμών στον Ελλαδικό χώρο.

¹⁰ Εκτιμήσεις από το Pew Research Center Religion & Public Life κάνουν λόγο για ένα ποσοστό 4-5% μουσουλμανικού πληθυσμού στο σύνολο του μόνιμου πληθυσμού της χώρας για το 2016. Βλ: <http://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/>

¹¹ Σημαντικό στοιχείο εδώ είναι οι μεγάλες διαφοροποιήσεις σε ανάγκες που έχει η παρούσα κατηγορία, οι οποίες ξεφεύγουν από τα πλαίσια της παρούσας έρευνας. Ωστόσο οι πιο εγκατεστημένοι πληθυσμοί, ή αυτοί που σταδιακά εγκαθίστανται μέσα από τη διαδικασία ασύλου, εμπίπτουν ασφαλώς στους πληθυσμούς που αφορά η διαμόρφωση του θεσμικού πλαισίου και της ορατότητας.

Η πληθυσμιακή ομάδα επομένως, όπως περιγράφηκε παραπάνω έχει αρκετά διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά στο εσωτερικό της, εθνοτικά, οικονομικά και πολιτικά, τα οποία η παρούσα εργασία δεν έχει στόχο να απαλείψει ή να θεωρήσει υποδεέστερα, αλλά δεν δύναται να τα συμπεριλάβει στην έρευνα, παρά μόνο ως αδιαμφισβήτητο γεγονός σε ισχύ. Στην συγκεκριμένη ανάγνωση της ορατότητας, η θρησκεία αποτελεί κοινό τόπο ατόμων, που ασφαλώς ανήκουν σε περισσότερες από μια κοινωνικές ομάδες, επηρεάζονται όμως ταυτόχρονα από ζητήματα θεσμικού πλαισίου και κυρίαρχου λόγου και ανάλογα με τα υπόλοιπα διαφοροποιητικά τους χαρακτηριστικά προδιαγράφεται, λιγότερο ή περισσότερο, η συμμετοχή τους στην κοινωνική ζωή, ιδιαίτερα μέσα στην ελληνική πραγματικότητα που το ζήτημα της ανοχής στη θρησκευτική διαφορετικότητα δεν είναι και το πλέον εύκολο. Όπως περιγράφεται και στο κείμενο του Πάνου Χατζηπροκοπίου:

Εάν ωστόσο, στη συμβατική κατανόησή της, η ευρωπαϊκή εκκοσμίκευση προέκυψε, τουλάχιστον εν μέρει, μέσα από τη σύγκρουση με την εξουσία της Εκκλησίας (έστω αφαιρετικά, με συμβολική αφετηρία τη Γαλλική Επανάσταση), ο διαχωρισμός ανάμεσα στο θρησκευτικό και το κοσμικό στην ελληνική δημόσια σφαίρα δεν είναι τόσο ξεκάθαρος.

Η θρησκεία υπήρξε συστατικό στοιχείο του ελληνικού έθνους-κράτους από τη γέννησή του, η Εκκλησία της Ελλάδος προέκυψε ως εθνικός θεσμός και δεν συντελέστηκε ποτέ ο πλήρης διαχωρισμός της από το Κράτος, ενώ η Ορθοδοξία παραμένει σημαντική συνιστώσα της κυρίαρχης αντίληψης για την ελληνική εθνική ταυτότητα (π.χ. Μανρογορδάτος, 2003). Με αυτό το δεδομένο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ελληνική εθνική ταυτότητα συγκροτήθηκε ιστορικά, εν μέρει τουλάχιστον, σε αντίθεση με τον μουσουλμάνο «Άλλο» (την Οθωμανική αυτοκρατορία), ενώ οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί εντός των συνόρων έχουν κατά καιρούς συνδεθεί με την Τουρκία και τους Τούρκους. Η θρησκευτική ελευθερία μπορεί να διασφαλίζεται επίσημα από το Σύνταγμα και διεθνείς συνθήκες, αλλά η Ελληνική Ορθοδοξία παραμένει η επικρατούσα θρησκεία και η Εκκλησία της Ελλάδος βρίσκεται σε προνομιακή θέση έναντι των άλλων «γνωστών» θρησκειών (Τσιτσελίκης, 2004).

Σε αυτό το πλαίσιο, το θρησκευτικό στοιχείο είναι πανταχού παρόν στη δημόσια σφαίρα και ιδιαίτερα ορατό στο δημόσιο χώρο. Οι ορθόδοξες εκκλησίες αποτελούν σχεδόν φυσικό στοιχείο του τοπίου, η δημόσια επίδειξη θρησκευτικών συμβόλων (εικόνες και σταυροί σε δημόσια κτίρια, εκπαιδευτικά ιδρύματα, δικαστικές αίθουσες κ.λπ.) παραμένει διαδεδομένη και σπάνια αμφισβητείται, ενώ οι δημόσιες θρησκευτικές συναθροίσεις, λιτανείες και τελετές είναι συνήθεις. Αυτά είναι ίσως, σε κάποιο βαθμό, αναμενόμενα σε μια χώρα ορθόδοξης χριστιανικής πλειοψηφίας. Ωστόσο, σε αντίθεση με την ορατότητα της Ορθοδοξίας, η πλούσια οθωμανική αρχιτεκτονική κληρονομιά παραμένει αόρατη και παραμελημένη, ιδιαίτερα στη Β. Ελλάδα και τα νησιά που έγιναν τμήμα της ελληνικού Κράτους μόλις έναν αιώνα πριν. Η εθνικοποίηση της μνήμης και του χώρου συμπεριέλαβαν τη συνειδητή καταστροφή ή, στην καλύτερη περίπτωση, την εγκατάλειψη ισλαμικών πολιτιστικών στοιχείων, τα οποία μόλις πρόσφατα, και σε περιορισμένο βαθμό, άρχισαν να αποκαθίστανται, με προβολή όμως του μνημειακού τους χαρακτήρα και χωρίς ιδιαίτερες αναφορές στην πρότερη λατρευτική τους χρήση του από τη θρησκεία του «εχθρού». Μόνη εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα, η ιδιαίτερη περίπτωση της δυτικής Θράκης, όπου περιχαράκωνεται εδαφικά η -προσδιορισμένη ως θρησκευτική- μειονότητα, βάσει της Συνθήκης της Λωζάνης του 1923, και όπου λειτουργούν «κανονικά» και επίσημα κάτι λιγότερο από 300 τζαμιά (καθώς επίσης στη Ρόδο και στη Κω, εκτός, όμως, του πλαισίου της Λωζάνης)¹².

¹² Χατζηπροκοπίου, Π., 2015, σελ. 374

Υπό μια έννοια στο συγκεκριμένο κομμάτι σκιαγραφείται ένα ευρύτερο περιβάλλον το οποίο εύκολα μπορεί να καλλιεργήσει κλίμα καταπίεσης στην έκφραση της θρησκευτικής διαφορετικότητας, με το ασφυκτικό κλίμα εμφάνισης του ορθόδοξου στοιχείου στο δημόσιο βίο να πολλαπλασιάζει τη ρατσιστική επιθετικότητα σε συνδυασμό με το γενικότερο κλίμα Ισλαμοφοβίας που εκθετικά αυξάνεται τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Αυτά τα χαρακτηριστικά εμφανίζουν διακυμάνσεις μέσα στον ελλαδικό χώρο με την ιδιαίτερη ταυτότητα του κάθε τόπου να διαμορφώνει άλλες συνθήκες ανοχής της διαφορετικής έκφρασης. Το θέμα αυτό όμως, θίγει και πάλι ζήτημα κλίμακας και αποτελεί άλλο ένα από τα σημεία προς επιπλέον διερεύνηση, που αναδύονται από την παρούσα εργασία.

Η έννοια της κλίμακας – η συνειδητοποίηση των προτεραιοτήτων

Το θέμα εμφανίζεται αρκετά κατάλληλο για να εγείρει συζητήσεις γύρω από την αντίληψη για τον τρόπο διαχείρισης κοινωνικοχωρικών ζητημάτων σε επίπεδα κλίμακας, έτσι η έννοια αυτή εμφανίζεται ιδιαίτερα καίρια. Οι διαφοροποιήσεις των πυκνώσεων και αραιώσεων των μουσουλμάνων κατοίκων στον ελλαδικό χώρο, σε συνδυασμό με το ανομοιόμορφο των δυνατοτήτων ανοχής και εναγκαλισμού της διαφορετικότητας, ανοίγει και πάλι ένα ολόκληρο ζήτημα σχετικά με τη χάραξη πολιτικών που αφορούν την ορατότητα. Στην ουσία αποτελεί ένα εντελώς νέο θέμα προς διερεύνηση, αν και διαφαίνεται ότι η προτεινόμενη προσπάθεια διαχείρισης δε θα αφορούσε ένα 'από τα πάνω' επιβαλλόμενο μοντέλο, αλλά μάλλον μια γενική κατεύθυνση. Η ανάπτυξη ενός εργαλείου με στόχο τη χρήση του ανάλογα με την χωροκοινωνική περίπτωση (ίσως σε επίπεδο δήμου), σε συνδυασμό με την ουσιαστική αλλαγή της ρητορικής του επίσημου λόγου και του θεσμικού πλαισίου προς μια πιο συμπεριληπτική και λιγότερο ενδόμυχα ρατσιστική κατεύθυνση (όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια), θα μπορούσε να είναι μια αφετηρία για την καταγραφή σε πρώτη φάση των αναγκών και των προθέσεων των κατοίκων και πολύ σταδιακά τη συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας για συνολικό επαναπροσδιορισμό των προτεραιοτήτων.

Ο κυρίαρχος λόγος – διαμόρφωση της 'επικρατούσας κανονικότητας'

Επιστρέφοντας στην προηγούμενη παράγραφο, σχετικά με την επικρατούσα κανονικότητα στην Ελλάδα η εργασία έρχεται να διαπιστώσει ότι ο κυρίαρχος λόγος σε αρκετές περιπτώσεις συνηγορεί σε αυτή την κατεύθυνση μέσα από σχετικά δημοσιεύματα. Στο χειμερινό εξάμηνο, είχε πραγματοποιηθεί μια έρευνα για τα δημοσιεύματα σχετικά με τους παράτυπους χώρους προσευχής στο κέντρο της Αθήνας. Η έρευνα, ανέδειξε ότι η γραμμική ταύτιση τους με επικίνδυνες πρακτικές (καλλιέργεια θρησκευτικής μισαλλοδοξίας και εξτρεμισμού) είναι αρκετά εκτεταμένη, ταυτίζοντας την ανάγκη για ορατότητα με αυτή του ελέγχου για την εγκυμονούσα απειλή. (πχ. «οι διορισμένοι Ιμάμιδες θα είναι τα μάτια και τα αυτιά του κράτους» σε δημοσίευμα της καθημερινής (22.11.2015) με τίτλο «Νομιμοποιήθηκαν τρία τζαμιά στην Αθήνα». Πιο ακραίες εκδηλώσεις ξενοφοβικής και ρατσιστικής απεικόνισης, όπως το εξής: «Τα παράνομα τζαμιά τόπος στρατολόγησης νεαρών μαχητών», (Ελεύθερος Τύπος, 28/08/2017), καθώς και χαρακτηρισμοί οριενταλιστικού ύφους από τίτλους άρθρων στα επίσημα ΜΜΕ, όπως «Μέκκα η πλατεία Κοτζιά» (Εθνος, 10/09/2010), για τη δημόσια προσευχή στην Πλατεία Κοτζιά το Σεπτέμβριο του 2010.

Μια εκτεταμένη έρευνα κριτικής ανάλυσης λόγου στα δημοσιεύματα σχετικά με το Ισλάμ θα παρουσίαζε ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εφόσον η χρήση και επιλογή των λέξεων, μάς επιτρέπει να αντιμετωπίσουμε τη γλώσσα κατά κύριο λόγο ως πηγή κοινωνικά προσδιορισμένων νοημάτων και πολύ λιγότερο ως μέσο προσωπικής έκφρασης. Υπό αυτό το πρίσμα, τα κείμενα δεν διαμορφώνονται τόσο από την προσωπικότητα και την ιδιοσυγκρασία των ομιλητών/τριών όσο από τις ευρύτερες ιστορικο-πολιτισμικές συνθήκες με τις οποίες συνδέεται η παραγωγή και η πρόσληψή τους. Σε μια αντίστοιχη λογική κινείται ίσως και η ανάγνωση και 'γραφή' του χώρου.

Μικρή αναφορά σε αυτό το σημείο σχετικά με την παραγωγή και την απεικόνιση της παραγωγής του χώρου, αποτελεί η Έκθεση του 2015 από το ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ¹³.

Η ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑ, ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ συντάξε για πρώτη φορά το 2015, έκθεση με τίτλο «περιστατικά εις βάρος χώρων θρησκευτικής σημασίας στην Ελλάδα», στα πλαίσια της οποίας περιγράφεται το σύνολο του θεσμικού πλαισίου που καθορίζει την αδειοδότηση για την ανέγερση και λειτουργία λατρευτικών χώρων (ευκτήριων οίκων και ναών) καθώς και την παρουσίαση των περιστατικών όπως περιγράφεται στον τίτλο. στην αντίστοιχη παράγραφο αναφέρεται:

«Αν και η αδειοδότηση για την ανέγερση και λειτουργία λατρευτικών χώρων ακολουθεί τις ίδιες βασικές αρχές, έχει επικρατήσει ο διαχωρισμός της διαδικασίας μεταξύ της Ανατολικής Ορθόδοξου του Χριστού Εκκλησίας και των λοιπών θρησκειών. Οι βασικοί λόγοι της διαμόρφωσης αυτής της πρακτικής είναι, κυρίως, τεχνικοί, αφού εξαιτίας της σύνθεσης του πληθυσμού (σε ποσοστό άνω του 90% οι κάτοικοι της Ελλάδας είναι Ορθόδοξοι Χριστιανοί) οι ανάγκες ανέγερσης και λειτουργίας Ιερών Ναών της Ορθόδοξου Εκκλησίας είναι πολλαπλάσιες, αλλά και ιστορικοί/πολιτισμικοί οι οποίοι ανάγονται στις συνθήκες ίδρυσης του νεότερου Ελληνικού Κράτους. [...]

γ. Μουσουλμανικοί Ευκτήριοι Οίκοι Αιτήσεις για άδεια ίδρυσης και λειτουργίας χώρων λατρείας της μουσουλμανικής θρησκείας, υποβλήθηκαν για πρώτη φορά μόλις το έτος 2013 και ικανοποιήθηκαν όλες, πλην των περιπτώσεων με ελλιπή δικαιολογητικά.

Το έτος 2015 αδειοδοτήθηκαν οι εξής ευκτήριοι οίκοι:

- 1. Ευκτήριος οίκος «ΕΛΛΗΝΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ» (Δραπετσώνα)*
- 2. Ευκτήριος οίκος «Μουσουλμανικός Οίκος ΝΤΑΡΟΛ ΤΖΑΝΑΤΑ (ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ)» (Αθήνα)*
- 3. Ευκτήριος οίκος ΧΑΜΖΑ-ΧΑΜΖΑ (Αθήνα)*

Ενώ Κατά το έτος 2016 αδειοδοτήθηκε ο Ευκτήριος οίκος της Θρησκευτικής Κοινότητας «ΜΙΝΗΑΙ-UL-QURAN THIVA/ΜΙΝΧΑΤΖ-ΟΥΛ-ΚΟΥΡΑΝ ΘΗΒΑ»

Σημειώνεται επίσης ότι για την απρόσκοπτη τέλεση των θρησκευτικών καθηκόντων των μουσουλμάνων κατά τη Μεγάλη Εορτή της Ισλαμικής Θρησκείας της Λύσης του Ραμαζανίου και της Θυσίας του Αβραάμ, η Ελληνική Πολιτεία παραχωρεί τα τελευταία χρόνια χώρους στο Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας και στο Ολυμπιακό Αθλητικό Κέντρο Αθηνών, οι οποίοι και χρησιμοποιήθηκαν από τις μουσουλμανικές κοινότητες. Επίσης, εγκρίθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού η παραχώρηση χρήσης των Τεμενών που ζητήθηκαν από μουσουλμάνους των Δωδεκανήσων για την τέλεση της προσευχής κατά τις προαναφερθείσες θρησκευτικές εορτές.»

Σχετικά με την ανέγερση τεμένους στο βοτανικό, η έκθεση περιορίζεται στην αναφορά των δύο πιο πρόσφατων διατάξεων που καθορίζουν τη θέση και τον προϋπολογισμό, ενώ δεν αναφέρονται τα ζητήματα που ανέκυψαν σχετικά με το ατελέσφορο των διαγωνισμών για την ανάληψη του έργου.

¹³ Διαθέσιμη στο: <https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2016/ek8esi.pdf>

Τα συγκεκριμένα αποσπάσματα, όπως και το σύνολο των δημοσιευμάτων του αναπτυξιακού λόγου σχετικά με τη μουσουλμανική πίστη και τη χωρική της έκφραση εμπίπτουν επίσης σε μια προτεινόμενη έρευνα κριτικής ανάλυσης λόγου. Όχι πλέον στην κατεύθυνση της υποβόσκουσας ή και ξεκάθαρης ρατσιστικής ρητορικής, αλλά της ανοχής της.

Το μουσουλμανικό τέμενος της Αθήνας – ζήτημα πολιτικής επιλογής

Η έννοια της ανοχής με προεκτάσεις που μπορούν να περιγραφούν ως ξενοφοβικές και ρατσιστικές, ισχύει και για τη μη αποδοχή της χωρικής αποτύπωσης της μουσουλμανικής ταυτότητας στον Ελλαδικό χώρο. Όπως θα περιγραφεί παρακάτω με το παράδειγμα του Τεμένους, η ‘εμφάνιση’ του μουσουλμανικού στοιχείου αποτελεί ζήτημα πολιτικής επιλογής, από την άποψη της ανάληψης του κόστους μιας τέτοιας απόφασης.

Πριν τον ορισμό της θέσης του στο Βοτανικό, η περιοχή ανέγερσης του Τεμένους είχε προταθεί σε άλλες πέντε περιοχές, (Πειραιάς, Αλιμος, Μαρούσι, Βάρη, Παιανία) με χαρακτηριστικότερη αυτή της Παιανίας όπου με το σκεπτικό ότι «δεν μπορεί η πρώτη εικόνα των ταξιδιωτών από το αεροδρόμιο Ελευθέριος Βενιζέλος να είναι ένας μιναρές», κάτοικοι και εκκλησία είχαν εκφράσει ενστάσεις.

Χρειάστηκε μια νέα πολιτική απόφαση το 2006 και άλλος νόμος, ο Ν. 3512, που ορίζει την κατασκευή αποκλειστικά και μόνο τεμένους και όχι μιναρέ. Ο νέος χώρος προσδιορίστηκε στην περιοχή του Ελαιώνα.

Το 2011 εξειδικεύτηκε η απόφαση (με τον Ν. 4014/2011) και την άνοιξη του 2013 το έργο εντάχθηκε στο πρόγραμμα δημόσιων επενδύσεων. Όμως ο διαγωνισμός κηρύχθηκε τέσσερις φορές άγονος αφού καμία εταιρεία δεν υπέβαλε προσφορά. Η προσφορά επετεύχθη τελικά, κατά την πέμπτη δημοπράτηση του έργου, τον Νοέμβριο του 2013. Τέσσερις μεγάλες κατασκευαστικές εταιρείες της χώρας (J&P ΑΒΑΞ, ΤΕΡΝΑ, ΑΚΤΩΡ, INTRAKAT) δέχθηκαν να κατεβάσουν κοινή πρόταση στον διαγωνισμό.

Οι προκαταρκτικές εργασίες άρχισαν στις 4 Νοεμβρίου του 2016, σταμάτησαν όμως, καθώς τελούσε υπό κατάληψη από διάφορες ομάδες ακροδεξιών που συγκεντρώθηκαν για να αναδείξουν το μέρος σε χοτσποτ «μόνο για έλληνες» και να διατυμπανίσουν την εναντίωσή τους στο να δοθεί χώρος στους μουσουλμάνους.

Τις πρώτες ημέρες του 2017 ξεκίνησε ξανά η κατασκευή. Τη νέα εμπλοκή προκάλεσε την άνοιξη το υπουργείο Υποδομών που ζήτησε συμπληρωματικές εργασίες από την ανάδοχο εταιρία, δημιουργώντας ερωτηματικά για την αναβλητικότητα και εν τέλει τη βούληση της πολιτείας να ολοκληρώσει το έργο.

Το θεσμικό πλαίσιο και ο αναπτυξιακός λόγος – αναγκαίες αλλά όχι ικανές συνθήκες

Το θεσμικό πλαίσιο όπως έχει διαμορφωθεί και εξακολουθεί να διαμορφώνεται αντιμετωπίζει πολλές φορές εντελώς αποσπασματικά εκφάνσεις του προβλήματος της ουσιαστικής ορατότητας, δίνοντας ‘λύσεις’ που φαίνεται να μη διαφοροποιούν σημαντικά την επικρατούσα και τελικά υιοθετούμενη πρακτική¹⁴. Το

---

¹⁴ Για παράδειγμα στην περίπτωση των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης η χωροκοινωνική περιχαράκωση επικυρώνεται και μέσω του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου, όπως αφηγείται σε συνέντευξη της Τζένη Τσιροπούλου, από το ΤΡΡ, ο κ. Κώστας Γούναρης, δικηγόρος.

ΤΡΡ: Η Ελλάδα είναι η μοναδική ευρωπαϊκή χώρα όπου εφαρμόζεται επίσημα η σαρία, δηλαδή ο άγραφος ιερός νόμος του Ισλάμ, που από πολλούς θεωρείται αναχρονιστικός. Η σαρία εφαρμόζεται μόνο στους Έλληνες μουσουλμάνους στη Δυτική Θράκη -με σαφή πληθυσμιακό και γεωγραφικό περιορισμό- για να ρυθμίσει την προσωπική τους

γεγονός της ολοκληρωτικής απουσίας από το θεσμικό πλαίσιο διάφορων ρυθμίσεων που να σχετίζονται με ζητήματα ομάδων που είναι αόρατες σε ορισμένες εκφάνσεις τους, είναι και αυτό ενός είδους θεσμοθέτηση και επισημοποίηση της θέσης του κυρίαρχου λόγου απέναντί τους.

Από τη συνοπτική μελέτη του θεσμικού πλαισίου γύρω από το ζήτημα του τεμένους στο Βοτανικό, αναδύθηκε σημαντικό το ζήτημα της αναποφασιστικότητας ανάληψης ευθύνης, καθώς και η διαρκής προσπάθεια 'βελτιστοποίησης' των συνθηκών για μια όσο το δυνατό πιο ανώδυνη επιλογή, όχι στην κατεύθυνση των αναγκών του μουσουλμανικού πληθυσμού, αλλά της ελαχιστοποίησης και του κατακερματισμού του πολιτικού κόστους ως προς το κυρίως εκλογικό σώμα των χριστιανών κατοίκων.

Αντίστοιχα ήταν και τα ευρήματα από την ανάγνωση της έκθεσης του 2015, «περιστατικά εις βάρος χώρων θρησκευτικής σημασίας στην Ελλάδα», από το υπουργείο παιδείας και θρησκευμάτων, στην οποία γινόταν λόγος για την κοινή αντιμετώπιση, θεσμικά, της ανοικοδόμησης και νομιμοποίησης ευκτήριων άλλων θρησκειών και της ορθόδοξης χριστιανικής, τη διαφοροποίησή τους όμως τελικά για 'τεχνικούς' και αλλά και 'ιστορικούς/πολιτισμικούς'. Στο σημείο αυτό διαφαίνεται η σημασία της πρόθεσης για την εφαρμογή του θεσμικού πλαισίου, από την απλή ύπαρξη του ως 'δυνατή συνθήκη'.

Ανακύπτει επομένως ένα ακόμη ζήτημα σε αυτή την παράγραφο, αυτό της θεσμικής κλίμακας. Με αφετηρία την πλήρη απουσία από το θεσμικό πλαίσιο και στάδια που διαμορφώνονται ανάμεσα στη σταδιακή, αποσπασματική ή ενιαία εμφάνιση αλλά και βούληση εφαρμογής του συνόλου των δυνατοτήτων. Εδώ και πάλι το διαθέσιμο προς μελέτη υλικό και η ανάλυσή του ξεφεύγει από τα πλαίσια της παρούσας μελέτης αποτελεί όμως άλλο έναν άξονα σημαντικό προς ανάπτυξη στο σκελετό κάλυψης του θέματος.

Η καταγραφή της πληροφορίας – έκθεση και διεκδίκηση

«[...] Τις τελευταίες μέρες ομάδα φασιστών την έχει στήσει κοντά στο χώρο θρησκευτικής λατρείας των μεταναστών και επιτίθεται διαρκώς.»

Η φράση προέρχεται από δημοσίευμα της 'Κίνησης – απελάστε το ρατσισμό' το Σάββατο 16 Ιουνίου 2018 με τίτλο «Ρατσιστική επίθεση στο μετανάστη εργάτη Σεχζάτ Αχμέντ στο Μενίδι» και αναφέρεται σε περιστατικό επίθεσης που σημειώθηκε το πρωί του Σαββάτου.

κατάσταση, τις οικογενειακές τους σχέσεις, ζητήματα κληρονομικά, γάμου και διαζυγίου. Η ισχύς της απορρέει από διάφορες συνθήκες, με κυριότερη τη Συνθήκη της Λωζάννης του 1923. Παρ' όλα αυτά, είναι χαρακτηριστικό ότι η ίδια η Τουρκία κατήργησε το 1926 τη σαρία. Γιατί επιβιώνει ακόμα στην Ελλάδα, σε ένα ευρωπαϊκό κράτος, σχεδόν έναν αιώνα μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης;

Κ.Γούναρης: Έχετε δίκιο. Η Ελλάδα είναι η μόνη ευρωπαϊκή χώρα, στην οποία οι υποθέσεις οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου (γάμος, διαζύγιο, διατροφή συζύγου και τέκνων, επιτροπεία, ισλαμική διαθήκη, εξ αδιαθέτου διαδοχή, κλπ.) Ελλήνων πολιτών, μουσουλμάνων στο θρήσκευμα, εξακολουθούν να δικάζονται τον 21ο αιώνα, όχι από τον τακτικό δικαστή αλλά υποχρεωτικά από ένα θρησκευτικό λειτουργό, τον Μουφτή, ο οποίος δεν εφαρμόζει τον Αστικό Κώδικα, αλλά υποχρεωτικά τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο (Σαρία). [...] Και αυτό, στην πραγματικότητα, δεν επιβάλλεται από καμία διεθνή συνθήκη, αλλά από το ελληνικό εσωτερικό δίκαιο ([N.147/1914](#) και [N.1920/1991](#)). Με λίγα λόγια, η διατήρηση των δικαστικών αρμοδιοτήτων του Μουφτή στις υποθέσεις οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου των Ελλήνων πολιτών της Δυτικής Θράκης, μουσουλμάνων στο θρήσκευμα, ήταν και εξακολουθεί να είναι επιλογή αποκλειστικά της ελληνικής πολιτείας.

Στη συγκεκριμένη φράση συνοψίζεται το πρόβλημα που εξαρχής επιθυμεί να προσεγγίσει η παρούσα εργασία. Αυτό της διττής φύσης της ορατότητας, σε συνέχεια και με τα ευρήματα και τους άξονες προβληματισμού που προέκυψαν από την έρευνα για τους χώρους προσευχής. Η δημόσια εμφάνιση των μουσουλμάνων και των πρακτικών τους με τις υπάρχουσες και ισχύουσες συνθήκες, εγείρει σε πολλές περιπτώσεις φαινόμενα ρατσιστικών και φασιστικών επιθέσεων κατά ατόμων, ομάδων, χώρων ή συμβόλων. Δε θα αναφερθούν εδώ εκτενέστερα εφόσον περιλαμβάνονται ορισμένα από αυτά στο προηγούμενο ερευνητικό πακέτο.

Η καταγραφή της πληροφορίας επομένως στη συγκεκριμένη μελέτη δεν εμφανίζεται αναγκαία με τα ίδια χαρακτηριστικά που εμφανίζεται σε άλλες περιπτώσεις. Με άλλα λόγια, σαν αφελές παράδειγμα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι μια πλήρης καταγραφή και δημοσιοποίηση των χώρων προσευχής, ενδεχομένως να μην είναι η καλύτερη πρακτική (γεγονός που εκφράζεται σαν αίτημα και από τους ίδιους τους χρήστες για την διασφάλιση της σωματικής ακεραιότητάς τους) τουλάχιστον σε πρώτη φάση. Ωστόσο, η καταγραφή, καταγγελία, δημοσιοποίηση και 'καταδίκη' περιστατικών ρατσιστικής βίας κατά θρησκευτικών και εθνικών μειονοτήτων θα είχε ίσως σημαίνουσα σημασία ως τμήμα της ρητορικής του κυρίαρχου λόγου, στο βαθμό που αυτός λειτουργεί διαμορφωτικά ως προς τις ισχύουσες και αποδεκτές κανονικότητες.

Βέβαια το ζήτημα αυτό και πάλι δεν εξαντλείται σε δύο παραγράφους, αλλά αποτελεί ένα ολόκληρο νέο κεφάλαιο που αγγίζει πτυχές και έννοιες όπως η ασφάλεια, ο έλεγχος, η δημόσια τάξη, η διεκδίκηση κτλ., αναδύεται δηλαδή ως ένα πεδίο ιδιαίτερα πλούσιο σε αναγνώσεις και απόψεις.

Σε κάθε περίπτωση, όπως προκύπτει από την περιγραφή, «οι ισλαμικές γεωγραφίες της αθήνας βρίσκονται κάπου σε ενδιάμεσους τόπους: μεταξύ ορατότητας και αφάνειας, άτυπου κι επίσημου, δημοσίου και ιδιωτικού, ανοχής και ρατσισμού, αποδοχής και αποκλεισμού»¹⁵. Στο πρόταγμα για ορατότητα έρχεται να αντιπαρατεθεί ο κίνδυνος έκθεσης σε ρατσιστικές επιθέσεις και απειλές γεγονός που εγείρει πολλά ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο διεκδίκησής της, ακόμα και από μέλη της κοινότητας.

Ωστόσο, οι διεκδικήσεις δημόσιας εμφάνισης από πολλές δομές και συλλόγους του μουσουλμανικού πληθυσμού και οι όλο και περισσότερες καταγγελίες ρατσιστικών περιστατικών διαμορφώνουν σταδιακά ένα κλίμα που φαίνεται να τοποθετείται υπέρ της διεκδίκησης για ουσιαστική ορατότητα. Όπως γράφει και ο Πάνος Χατζηπροκοπίου με σημείο αναφοράς τη δημόσια προσευχή στην πλατεία Κοτζιά, για την οποία είχε γίνει πολύς λόγος περί 'Ισλαμοποίησης' του κέντρου της αθήνας:

«Αν οι καθημερινές θρησκευτικές πρακτικές των μουσουλμάνων μεταναστών μετασχηματίζουν διά παντός τον αθηναϊκό αστικό χώρο εγκαθιδρύοντας νέα τοπία θρησκευτικότητας, οι δημόσιες προσευχές αποτελούν επιτομή των τρόπων με τους οποίους η μουσουλμανική ταυτότητα, τα θρησκευτικά δικαιώματα και η αναγνώριση της θρησκευτικής ετερότητας διεκδικούνται δημόσια. Παρά την αναγκαιότητα μέσω της οποίας αιτιολογούνται οι εκδηλώσεις αυτές, η επιτέλεση της θρησκευτικής πρακτικής σε τοπόσημα του κέντρου της Αθήνας έχει εκ των πραγμάτων πολιτικό χαρακτήρα. Όπως και άλλα πρόσφατα γεγονότα που αφορούσαν κινητοποιήσεις μουσουλμάνων μετανάστων στη βάση της θρησκείας –μαζί και κάποια με περισσότερο συγκρουσιακό χαρακτήρα, όπως π.χ. τα επεισόδια με αφορμή το σκίσιμο σελίδων του Κορανίου από αστυνομικό, οι ανοιχτές προσευχές αποτέλεσαν δημόσια αιτήματα που, παρά τις διαφοροποιήσεις μεταξύ κοινοτήτων, συγκλίνουν στη διεκδίκηση «φωνής» στο δημόσιο λόγο και

¹⁵ Χατζηπροκοπίου, Π., 2015. «Αστικός χώρος, θρησκευτική ποικιλότητα και το δικαίωμα στην πόλη: Ισλαμικές γεωγραφίες στην Αθήνα», στο *Urban Conflicts*, εργαστήριο «συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη», Θεσσαλονίκη 2015, σ. 378

«παρουσίας» στη δημόσια σφαίρα. Δηλώνοντας έμπρακτα «είμαστε εδώ και είμαστε, επίσης, μέρος των κατοίκων αυτής της πόλης», προτάσσεται μια επιπλέον διάσταση του δικαιώματος στην πόλη (Hatziprokoriou and Evergeti, 2014). Στην αρχική του διατύπωση, ως «έκκληση και απαίτηση», ο Lefebvre (2007) προέταξε την πόλη ως αξίας χρήσης, όπου το δικαίωμα στην πόλη εμφανίζεται ως δικαίωμα, αφενός, οικειοποίησης ή/και πλήρους χρήσης του αστικού χώρου και, αφετέρου, συμμετοχής στις αποφάσεις και διαδικασίες παραγωγής του, αλλά και ως κοινό δικαίωμα που συνιστά επαναστατικό/χειραφετικό πρόταγμα: «το δικαίωμα να αλλάξουμε τους εαυτούς μας αλλάζοντας την πόλη» (Harvey 2008: 23). Γεννημένο τις παραμονές του Μάη του 1968, το «δικαίωμα στην πόλη» έγινε σύνθημα κι έπειτα ξεχάστηκε, για να επανεμφανιστεί πρόσφατα κατακερματισμένο και απεκδύομένο της χειραφετικής του σημασίας (π.χ. Souza, 2010). Μία πρόχειρη έρευνα αποκαλύπτει πληθώρα πρόσφατων σχετικά δημοσιεύσεων, αναφερόμενων σε πληθώρα ομάδων ή διαδικασιών, μέχρι και δημοτικών συνδυασμών (Μακρυγιάννη και Τσαβδάρου, 2013).

Παράλληλα, συγκροτείται, και διαρκώς εμπλουτίζεται, μια ριζοσπαστική ακαδημαϊκή συζήτηση που επανατοποθετεί το δικαίωμα στην πόλη ως αντίσταση ή/και εναλλακτική προοπτική απέναντι στο νεοφιλελευθερισμό. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι μάλλον προβληματική η προηγούμενη ανάγνωση. Αν μεταφράσουμε το δικαίωμα στη θρησκευτική έκφραση ως «δικαίωμα στην πόλη», αναδεικνύουμε σε χειραφετικό πρόταγμα το «όπιο του λαού» (και στην περίπτωσή μας, μια σειρά από προβληματικές διαστάσεις -αν και περιθωριακές- που συνδέονται με το Ισλάμ και σχετίζονται με παραδοσιακές-πατριαρχικές αντιλήψεις, με το θρησκευτικό φανατισμό κ.λπ.). Αν πάλι θεωρήσουμε την (θρησκευτική ή άλλη) ετερότητα ως πρόταγμα καθ'εαυτό, τότε το κατακερματισμένο και συγκεχυμένο τοπίο των «πολιτικών της ταυτότητας» αναδύεται ως κεντρικό έναντι των παλιότερων ξεκάθαρων (ταξικών) διαχωριστικών γραμμών, συμβαδίζοντας με τη νεοφιλελεύθερη αντίληψη για την πόλη και την κοινωνία (Τσουκαλάς, 2010). Η προηγούμενη αναφορά στη «μετα-εκκοσμικευμένη» πόλη, προφανώς, εντάσσεται σε μια ευρύτερη μετανεωτερική αφήγηση, όπου -μεταξύ άλλων- ζητήματα ταυτότητας και πολιτισμικής πρακτικής αποκτούν κεντρικό χαρακτήρα. Οι αναδυόμενοι ενδιάμεσοι τόποι θεωρούνται χαρακτηριστικά μιας κατάστασης του αστικού που ξεπερνά και έπεται της αυστηρής μορφής, της δομής και των λειτουργιών της «νεωτερική .» πόλης, όπου -μεταξύ άλλων- το θρησκευτικό-ιερό είχε (θεωρητικά) εξοβελιστεί από τη δημόσια σφαίρα. Όμως, στο επίπεδο της βιωμένης εμπειρίας, μια τέτοια πόλη δεν υπήρξε ποτέ. Οι μετανεωτερικές θεωρήσεις της «μετα-εκκοσμικευμένης» πόλης επινοούν νέους όρους, για να περιγράψουν καινοφανή φαινόμενα και διαδικασίες που ανάλογά τους μπορούμε να διακρίνουμε στο παρελθόν, ή ολότελα νέα, που αδυνατούν να ερμηνεύσουν με ουσιαστικό τρόπο. **Οι ισλαμικές γεωγραφίες της Αθήνας περιέχουν νέους ενδιάμεσους τόπους: μεταξύ ορατότητας και αφάνειας, άτυπου κι επίσημου, δημοσίου και ιδιωτικού, ανοχής και ρατσισμού, αποδοχής και αποκλεισμού.**

Αν και παγκοσμιοποιημένοι και διεθνικοί σήμερα, ωστόσο, τέτοιοι τόποι υπήρξαν γενικό χαρακτηριστικό των νοτιοευρωπαϊκών πόλεων (Leontidou, 1996) και όχι μόνο. Το δικαίωμα στην πόλη, λοιπόν, μπορεί μάλλον να συμπεριλάβει με ουσιαστικό τρόπο τους (μουσουλμάνους) μετανάστες μόνο αν επαναπροσδιοριστεί, τηρουμένων των αναλογιών, στην αρχική του έκφραση: δηλαδή ως δικαίωμα συλλογικό και καθολικό που συνδέεται με την ανάκτηση του «κατοικείν», της συμμετοχής στην αστική ζωή και στη χρήση του αστικού χώρου. Ας μην ξεχνάμε ότι, στην πλειοψηφία τους, οι νέοι κάτοικοι της Αθήνας που προέρχονται από μουσουλμανικές ή άλλες χώρες είναι, κατ'αρχάς, πρόσφυγες και μετανάστες με επισφαλές νομικό καθεστώς, επισφαλείς εργάτες με περιορισμένα ή καθόλου δικαιώματα, πολιτικά υποκείμενα και κοινωνικοί δρώντες στην Ελλάδα της

κρίσης. Έχει λανθασμένα υποστηριχθεί ότι «οι γηγενείς μουσουλμάνοι κινητοποιούνται κυρίως γύρω από εθνικές γραμμές, ενώ οι μουσουλμάνοι μετανάστες φαίνεται να νοιάζονται περισσότερο για θρησκευτικά ζητήματα» (Triandafyllidou 2010: 214). Όμως, πέρα από τις δημόσιες προσευχές, οι διαδηλώσεις για το Κοράνι ανέδειξαν το αδιέξοδο της μεταναστευτικής πολιτικής και τη βαναυσότητα της καταστολής, ενώ έκτοτε ακολούθησε σειρά κινητοποιήσεων μεταναστών μουσουλμανικής προέλευσης, όπου το ζήτημα της θρησκείας απλά ήταν απόν: π.χ. από την απεργία των Αιγύπτων ψαράδων στη Μηχανιώνα Θεσσαλονίκης το 2010, στην απεργία πείνας των 300 μεταναστών, κυρίως από χώρες της Β.Αφρικής, το 2011 ή τη σταθερή συμμετοχή Πακιστανών στις αντιρατσιστικές/ αντιφασιστικές διαδηλώσεις των τελευταίων ετών. Από αυτή την άποψη, η θρησκεία, ως ιδιωτικό θέμα πίστης και, ταυτόχρονα, ως «εθιμοτυπική» καθημερινή πρακτική, όπως στην περίπτωση των άτυπων τζαμιών, γίνεται πεδίο κοινωνικότητας και ελεύθερου χρόνου, αλληλοβοήθειας και αλληλεγγύης, πεδίο δηλαδή συμμετοχής στην αστική ζωή και χρήσης του αστικού χώρου. Από την άλλη, σε στιγμές/γεγονότα εξαίρεσης, όπως στην περίπτωση των δημόσιων προσευχών, γίνεται αιτία και αφορμή για την οικειοποίηση του αστικού δημόσιου χώρου, έστω συμβολικά, διεκδικώντας έμπρακτα το δικαίωμα του να ζουν στην πόλη και να αναγνωρίζεται η παρουσία τους σε αυτήν. Η αναγνώριση αυτή, στην κοινωνική και θεσμική της διάσταση, δεν μπορεί παρά να αποτελεί προϋπόθεση ισότιμης παρουσίας και συμμετοχής, για την οργανική ενσωμάτωση των μεταναστών στο ευρύτερο σώμα του συλλογικού κοινωνικού υποκειμένου, ανεξάρτητα από θρησκευτικές και εθνικές/εθνοτικές ιδιαιτερότητες, ως κατοίκων της πόλης και, άρα, εκ των πραγμάτων ως πολιτών»¹⁶.

¹⁶ Χατζηπροκοπίου, Π., 2015. «Αστικός χώρος, θρησκευτική ποικιλότητα και το δικαίωμα στην πόλη: Ισλαμικές γεωγραφίες στην Αθήνα», στο *Urban Conflicts*, εργαστήριο «συναυτίσεις και συγκρούσεις στην πόλη», Θεσσαλονίκη 2015, σ. 376-378

Βιβλιογραφία

- Baïou, N., 2009. «Όψεις της μετανάστευσης προς την Αθήνα μετά το 1990», Εισήγηση στο Συνέδριο Πληθυσμιακές τάσεις και προοπτικές. Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση, Αθήνα 13-14/03/2009, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας – Ελληνική Εταιρία Δημογραφικών Μελετών.
- Baïou, N., (Επ. Υπεύθυνη), 2007. «Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας», ΕΜΠ Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας Χωροταξίας,
- Cesari, J., 2005. «Mosque Conflicts in European Cities: Introduction», *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31:6, σ. 1015-1024.
- Fekete, L., 2009. *A Suitable Enemy: Racism, Migration and Islamophobia in Europe*. Pluto Press, London.
- Göle, N., 2011. «The public visibility of Islam and European politics of resentment: the minarets-mosques debate», *Philosophy and Social Criticism* 3:4, σ. 383-392.
- Harvey, D., 2008. «The right to the city», *New Left Review* 53, σ. 22-40.
- Hatziprokopiou, P. and Evergeti, V., 2014. «Negotiating religious diversity and Muslim identity in Greek urban spaces», *Social and Cultural Geography* 15:6, σ. 603-626.
- Ιωάννου, Ν., «Ο ρόλος των Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών στη συνύπαρξη ετερόθρησκων πληθυσμών σε τοπικό επίπεδο: Το παράδειγμα του Ισλάμ στην Ελλάδα», Υπουργείο Εσωτερικών, Γενική Γραμματεία Πληθυσμού και Κοινωνικής Συνοχής, Διαθέσιμο στο http://www.sem-ete.gr/wp-content/uploads/2014/07/file_6.Ioannou.pdf [10/01/2018]
- Κουτρολύκου, Π., 2015. «Τακτικές διακυβέρνησης διαπλεκόμενων κρίσεων στο κέντρο της Αθήνας», στο *Urban Conflicts*, εργαστήριο «συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη», Θεσσαλονίκη 2015, σ. 115-128
- Lefebvre, H., 2007. *Το Δικαίωμα στην Πόλη*, Κουκίδα, Αθήνα.
- Μακρυγιάννη, Β. και Τσαβδάρου, Χ., 2013. «Η αντιστροφή του 'δικαιώματος στην πόλη': η Αθήνα στην εποχή της κρίσης», Στα πρακτικά του συνεδρίου *Μεταβολές και ανασηματοδοτή-σεις του χώρου στην Ελλάδα της Κρίσης*, Βόλος 1-3/11/2013, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, σ. 292-299.
- Maussen, M., 2005. «Making Muslim presence meaningful: Studies on Islam and Mosques in Western Europe». *Amsterdam School for Social Research*, Working Paper 05/03.
- Ρομπόλης, Γ. Σ., 2007, *Η μετανάστευση από και προς την Ελλάδα, Απολογισμοί και προοπτικές*, Επίκεντρο, Αθήνα
- Said, W. E., 1996. *Οριενταλισμός*, Νεφέλη, Αθήνα.
- Στάμου, Α., 2014. «Η κριτική ανάλυση λόγου: Μελετώντας τον ιδεολογικό ρόλο της γλώσσας», στο *Ανάλυση λόγου: Θεωρία και εφαρμογές*, Νήσος, Αθήνα, 2014, σ. 149- 187
- Τσιτσελίκης, Κ., 2004. «Η θρησκευτική ελευθερία των μεταναστών», Στο Μίλτος Παύλου και Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα της Μετανάστευσης: Κοινωνική Συμμετοχή, Δικαιώματα και Ιδιότητα του Πολίτη*, Κριτική/ ΚΕΜΟ, Αθήνα, σ. 267-302.
- Τσουκαλάς, Κ., 2010. *Η Επινόηση της Ετερότητας. «Ταυτότητες» και «Διαφορές» στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, Καστανιώτης, Αθήνα.
- Φιλίππιδης, Χ., 2015. «Πόλεις άγριες, πόλεις ανθεκτικές: Η αστικοποίηση ως αντικείμενο έρευνας της αντιεξέγερσης», στο *Urban Conflicts*, εργαστήριο «συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη», Θεσσαλονίκη 2015, σ. 129-143
- Χατζηπροκοπίου, Π., 2015. «Αστικός χώρος, θρησκευτική ποικιλότητα και το δικαίωμα στην πόλη: Ισλαμικές γεωγραφίες στην Αθήνα», στο *Urban Conflicts*, εργαστήριο «συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη», Θεσσαλονίκη 2015, σ. 368-380

Ιστοσελίδες:

Για τα θεσμικά πλαίσια: <https://www.e-nomothesia.gr/>